

**БЕК
ТОҒЫСБАЙҰЛЫ**

ТАҢДАМАЛЫ

Henry Jones

БЕК ТОҒЫСБАЙҰЛЫ

ТАҢДАМАЛЫ

2-ТОМ

Алматы
“Жалын баспасы”
2005

ББК 84 Қаз 7-44
Т 50

Қазақстан Республикасының Мәдениет,
ақпарат және спорт министрілігінің
бағдарламасы бойынша шығарылып отыр

Тоғысбаев Б.

Т 50 Таңдамалы. Том 2. – Алматы: “Жалын баспасы” ЖШС,
2005. – 256 бет.

ISBN 9965-693-20-X

Бек Тоғысбайұлының “Таңдамалы” кітабының екінші томы “Әкең де бала болған” повесімен ашылған. Бұл шығармада орта жастан асқан азаматтың өмір жолы, көрген қиыншылықтары, алғашқы махаббаты баяндалған.

“Асыл адам айнымас” повесінде Бәйкен атты азаматтың жаңа өмір орнату жолындағы ерлік қимылдары, кеңес өкіметінің ауылдағы саясатын жеке бастарының қамы үшін пайдаланып, жазықсыз адамдарға зәбір-жапа көрсеткен жергілікті белсенділермен айқасы аса бір есте қаларлық көріністер арқылы суреттелген. “Ар алдында” атты шығармасында суға ағып бара жатқан балаларды құтқарған Қалау деген азаматтың айналасындағы шырғалаң оқиғалар, әркімнің ар-ұяты алдындағы бейнесі көрсетілген. “Сый қонақ”, “Құдық басында”, “Әр әкенің балалары”, “Наз ерке”, т.б. әңгімелерде бүгінгі замандастарымыздың қилы мінезі, басынан кешкен қызықты оқиғалары халықтық бай тілмен, көркем образдар арқылы шебер бейнеленген.

Т $\frac{4702250201-07}{408(05)-05}$ 7-2005

ББК 84 Қаз 7-44

ISBN 9965-693-20-X-(т.2)
ISBN 9965-693-18-8

© Бек Тоғысбайұлы, 2005
© “Жалын баспасы” ЖШС, 2005

П О В Е С Т Е Р

*Бұл еңбегімді Ұлы Отан
соғысында қаза тапқан аяулы
әкем Тоғысбайға және анам
Күлшәриге арнаймын.
Автор*

ӘКЕҢ ДЕ БАЛА БОЛҒАН

Жаным балам! Әкең саған ренжулі, себебі артқан үміті ақталмай ма деп уайым жейді. Жасың он жетіге толмай жатып өз бетіңмен кеткің келеді, әке-шешенің айтқан тілін алмауға айналдың. Таң жарығында ерте тұрып мектепке кетесің, тал түсте төбенді бір көріп қаламыз, сонан соң, аллауакпар, жоқсың. Қайда жүрдің, не бітіріп қайттың — айтпайсың; жатар мезгілде келіп апыл-құпыл ас ішесің де, ұйқыға кетесің. Әлденеше рет әңгімеге де тартып көрдім — ашылып ештеңе айтпадың. Сенің жасыңда бала деген ертеңін ойлап, келешекте кім болатынын кесіп-пішетін. Ал сенің қаперінде дәнене де жоқ. Қайта бұдан балалау кезінде ашық-жарқын едің, “Солдат боламын, милиционер боламын”, — деп, олардың қару асынғанына қызығатынсың, ал қазір қандай мамандықты қалайтының да мәлімсіз, қай пәндерге икемің барын да білмейміз, кейде “төрт”, кейде “үш” деген бағамен жосып жүрсің...

Кеше ғана класс жетекшіңмен сөйлесіп қайттым: “Мектепте тыныш жүрмейді, кейбір сабақтан кетіп қалады, мұғаліммен ерегеседі, үйге берілген тапсырмаларды шала орындайды”, — деп, өзімді жерге қаратты. Бұл қалпыңмен оныншыны да оңдырып бітірмейсің-ау. Бастауыш кластарда зерек, зейінді секілді едің, не болды саған? Әлде бұл балалық шағыңмен қоштасу белгісі ме? Жігіт болар алдындағы өзгеріс пе? Жарығым-ау, бір ауық ертеңінді ойласаң етті! Әке-шешен қашанғы жаныңа байланып жүреді? Күндердің күнінде жеке үй боласың, бала-шағаң қолыңа қарайды, сонда да осындай босбелбеу болып жүрсең, қу тіршілік желді күнгі қаңбақтай айдамай ма? Әйтеуір, жан бағарсың-ау, бірақ өз балаларыңды ұядан ұшырып, адам қатарына қосқанша қанша ащы тер төгу керектігін білесің бе?

Рас, сен әзірше азған да, тозған да жоқсың, бұл жерде тек әке-шешене сеніп жалқау тартып жүргенінді ғана айтып отырмын. Ақылың толғанша әлі талай өткелден өтерсің, бірақ сен оған дейін өз әкеңнің қалай өмір сүргенін біліп ал. Әке жолы өз баласына үлгі-өнеге болуы керек деп ойлаймын, сонда ғана біз сендерді “өміріміздің жалғасы” деп айта аламыз.

Әкең сенің жер-жаһанға аты жайылған адам емес, қатардағы ғалым, Некрасов айтқандай, “ақын болмасаң мейлі, ал азамат болу – міндетің”. Мен қазір қырықтың қырқасындамын, жүріп өткен жолға қайырылып бір қарасам, менің жасымдағылардың да небір кешу-өткелдері бар екен. Қар жастанып, мұз төсеніп, от кешпесек те, соғыс жылдарындағы, соғыстан кейінгі ел, Отан тіршілігіне біздің де толық қатысымыз бар. Көп іске куә болсақ, көп іске қолма-қол араласып та кетіпміз. Бала кезімізден тіршіліктің ащы дәмін таттық, еңбек ете жүре есейдік... Сендердің қазіргі алаңсыз, мамыражай өмірлерің, баршамыздың тоқшылыққа кенелген қызық тіршілігіміз жарқ-жүрқ оттың жалынымен ғана емес, күнделікті қарапайым қол еңбегімен де келген...

Мен мұның бәрін саған ауызскі айтып жеткізе алмаймын, майын тамызып жазатын қаламгер де емеспін, шамам келгенінше шетінен тізіп баяндап бермекпін. Олпы-солпы жерлері болса, біздің мектепте қатар оқыған жазушы жігіт бар, сол жөндеп берер, мүмкін, өз кәдесіне жаратар... Қалай да осыны өзің оқып шық. Оқып қана қоймай, ойлан. Кейін қырықтан асқанда сен де өз балаларыңа бастан кешкендерінді баяндап бер. Бұл біздің семьялық дәстүрімізге айналсын.

Өз әкем Қонысбай еміс-еміс есімде: еңсегей бойлы, кең маңдай, қыр мұрын, қара торы кісі-тұғын. Төсінде түймелі қалталары бар қара сүр гимнастерка, сүр шалбар, жап-жалтыр жұқа хром етік киіп жүретін. Әсіресе есімде қалғаны – беліндегі жез басты жалпақ белбеуі, түнде келе жатқанда ай сәулесімен жалт-жұлт шағылысып маған керемет әсер ететін. Неге екенін қайдам, көкем үнемі жалаңбас жүруші еді. Туғанымнан мені қолынан тастамапты. Бесікке бөлетпей, төсек үстіне ұйқатып, оянсам кең жейдесінің етегіне салып әлдилейді екен. Шешеме тек емізерде ғана ұстатқан.

Тәй-тәй басқанымнан бастап, өзі мұғалім болып қызмет істейтін мектепке бірге ала барады екен. Отызыншы жылдардың аяғында бастауыш кластарда ересек балалар оқитын, солар мені алма-кезек көтеріп, ойнатып алдандырыпты. Сәбилік тәтті өмір осылайша жалғаса берер ме еді, егер әке-шешемнің арасында кикілжің басталмаса...

Әкем Қонысбай, шешем Күлпан жасында бірін-бірі сүйіп қосылған. Туған шешесінен үш жасында жетім қалған әкем

жасынан ширақ атбегі, балуан болып өссе керек. Ең бастысы – жиын-тойдың сәні екен. Ол отырған, ол жүрген жер әзіл-күлкі, ән-күй ордасына айналған. Айтыс өлеңіне де икемі бар ол, талай қыз-келіншектерді топ ішінде сүріндіргенін елдегі адамдар осы күнге дейін аузынан тастамайды. Алматыдағы мұғалімдік курсты отыз бесінші жылы тәмәмдаған әкем Оңтүстік Балқаш жағалауындағы шалғай ауылдардың ішінде көзі ашық, білімді адамдардың бірі болған.

Шешем Кұлпан кезінде мұсылманша да тіл сындырмаған, байдың ерке-тотай қызы екен. Әкесі кәмпескеленгенде әрі жетім, әрі кедей Қонысбайға “жан сақтау үшін” қалыңсыз тұрмысқа шығыпты. Күні бүгінге дейін шешем бұл шындықты ашып-айырып айтпайды, “әкең мені өлеңмен жеңіп алған” дей салады. Жасынан ұл орнына жүріп, асау кердей бұлғандап өскен ол, алғашқыда тұрмыс тапшылығына шыдамаса керек. Бірақ күрөң қабақтың түп тамыры тұрмыс тапшылығында емес (елдің бәрі кедей ғой), әкемнің тым сері мінезділігінде жатса керек.

Қысты күні теңіз қатқанда, арғы беттегі малы көп арқа адамдары Іле-Балқаштың диқаншыларына мұз үстімен қатынап, жорға-жүйріктерін ақ тары, қызыл бидайға айырбастап қайтады екен. Олардың келіп-кетуі жай саудасаттық емес, той-думанға айналған. Арқаның атақты салсерілерінен ауысқан ән-күйлерін де ала келген. Әкем бозбала кезінде соларға ілесіп ел аралапты. Өз бойындағы табиғат берген өнерін Арқадан келгендер ұштап кетсе керек.

Әкем үйленгеннен кейін де ел аралап, сауық-сайран құруын қоймаған. Оның үстіне, шешем жеті жыл құрсақ көтермей, отыз алтыншы жылдың қысында ғана дүниеге мен келіппін. Атымды Теміртас қойған бірінші себебі, темірдей берік болып өссін деген ырымға сенсе, екінші себеп – әкем Біржан салдың “Теміртас” деген әнін өте-мөте жақсы көреді екен. Әлденеден уайым жегенде үй ішінде ойнап жүрген маған қарап отырып:

Теміртас, Асыл, Ақық, қарақтарым,
Үкідей жақсы көріп балақтадым...
Бірге өскен құрбы-құрдас, замандастар
Есіктен қарай ма деп алақтадым, –

деп, домбыраға қосылып күңіренгенде көзіне жас үйірілетін еді дейді көрген ел. “Егер Теміртасымнан кейін қыз балаларым болса, аттарын Асыл, Ақық қоямын”, – дейді екен. Бірақ менен кейінгі қыз бала болмай, шешем тағы бір ұл туып, атын маған ұйқастырып Болаттас қойыпты.

Екі ұл туып берген апам енді еркінсі бастайды. Бала жоқ кезде өкеме ілесіп ауыл-елді аралауды әдетке айналдырған, өзі де сауық-сайран құруға бір табан жақын апам кейінгі бала еңбектеуге жарағаннан кейін-ақ екеумізге қарауды қойған. Екі баланы мектептегі ересек қыздарға тастап, тіпті өкем жоқта да қайда жиын-той болса, сонда кетеді екен.

Өкем аудандық оқу бөліміне көктемде бір, жазда бір қатынайды екен. Ол кезде машина, самолет мүлде жоқ, жалғыз көлік – ат. Жол-жәнекей талай сулардан өтетін, ары-берісі бес жүз шақырым жерге бір қатынаудың өзі он-он бес күн уақыт алған. Апамның еркін қыдыратыны осы кез.

“Бала қатты қорққанын өмірі ұмытпайды” деген сөз рас болу керек, төрт жасымдағы бір уақиға әлі күнге дейін көз алдымда. Жазда көкем ауданға кеткенде, апам Болат екеумізді қараңғы үйге ұйқтатып, есікті сыртынан іліп кетіпті. Бір нәрседен шошып оянам керек, үй іші ала көлеңке, терезеден ай төніп тұр. Жан-жағымды сипап едім, кешқұрым жанымда жатқан апам жоқ! Кенет үй іші тас қараңғы үнгір тәрізденіп, бұрыш-бұрыштан көздері от шашқан бір топ қасқыр қарап тұрғандай бол-ды. Аспандағы шарбы бұлтқа бір кіріп, бір шыққан ай сәулесі үнгір ішінде құбылып ойнағандай одан әрмен үрей туғызды. Тұла бойымды қорқыныш билеп, бақырып жылағаным бар. Бұған Болат оянып, екеуміз қосыла жылап, тар бөлмені азан-қазан шуға толтырдық. Ешкім дыбыс бермеген соң, мен терезе алдына келіп, леп кірсін деп алып қойған әйнектен сұғынып сыртқа қарадым. Дала сүттей жарық екен. Иығымды қушитып әрі-бері ырғап едім, денем терезеден тұтас өтіп, кара жерге аунап түстім. Қорққанда қай жерің ауырғанын да білмейді екенсің. Жерге түскен соң арт жағымда бақырып тұрған денесі менен әлдеқайда ықшам Болатты қолынан тартып, мықшындап жатып өзер дегенде сыртқа шығардым. Екеуміз көше бойлап, аңырап жылап, ауыл иттерін шулатып келе жатқанда, көкемнің Шайсыдық деген жолдасы үрейі ұшқан екеумізді үйіне алып келді. Көпке дейін өксуін баса алмаған біздерге сүт ішкізіп, кәмпит беріп зорға ұйқтатқан екен. Тойдан таң ата қайтқан апам, балаларын үйден таба алмай, зар еңіреп, есіктен есік қоймай іздеген. “Өзің де сол керек” деп, Шайсыдық біздің қайда екенімізді айтпай қойған. Жалғыз өзі шарқ ұрып, ауылды айнала іздеп, “бұларды адасып жүргенде қасқыр жеп кеткен екен” деп, күн шыға есінен танып құлағанда ғана Шайсыдық шындықты айтқан. Бұл оқиғаның арты ушығып, көкем мен апамның алты ай бойы ажырасып кетуіне себеп болыпты. Ажырасқанда мен көкемнің, Болат шешемнің қолында

кетіппіз... Сол кезде аяқ астынан қызылша деген жаман ауру жабысып, ешкімге сенбей өзі күтіп-бағатын көкемнің қолындағы мен аман қалыппын да, әркімнің қолында жүріп күтімі жөнді болмаған Болат дүние салыпты!

Іле-шала соғыс басталып кетіп, жеке бастың уайым-қайғысын халық басына төнген қасірет жеңген... Әкем майданға аттанарында ұзақ таңға жырлап, жылаған дейді. Тыңдаған ел, әсіресе “Теміртасты” қайта-қайта айтқанын еске алады.

Қара су есік алды ылайланды
Бай болмақ, батыр болмақ құдайдан-ды...
Қамзолдай келте пішкен доңгеленіп
Дүние өтерінде шыр айналды!
Қара нар жүк көтермес саздаған соң,
Су шықпас ойпаң жерді қазбаған соң.
Жете алмай арманыма өтіп барам
Маңдайға әуел баста жазбаған соң!

Көкемнің арманы көп екен. Оқуын одан әрі жалғастырып, ғылым жолын қусам деп айтқанын естігендер бар... Аузына “құдай салып” тұр ма, кім біледі, әкем арманына жете алмай, 1943-жылы Отан қорғау жолында, Ленинград түбінде ерлікпен каза болды деген “қара қағаз” алдық...

Көкем туралы ес біле бастағанда көп естідім. “Сен десе көкеңнің шығарға жаны жоқ еді” деседі. Бір жолы ауыл мұғалімдері аудан орталығына атпен бара жатып, Іледен өте алмай жағада көп тұрып қалады. Қайықшы жоқ, қайық арғы бетте байлаулы тұр. Көктем ызғары кеудені қысып барады, көп тұруға уақыт та жоқ. Ары айқайлап, бері айқайлап даусы қарлыққан мұғалімдер:

— Қонысбай, ішімізде сенен жүзгішіміз жоқ, арғы беттен қайықты алып келсең қайтеді? — деп көкеме қолқа салады. Мезгіл март айы. Іледен әлі сең жүріп жатса керек. Мұздай суға бірден түсіп кету қайда, көкем әрі-бері қипақтап тұрғанда мұғалімдердің бірі:

— Қане, Теміріннің жасы ұзақ болсын, құтқар бізді мына қамаудан! — десе, менің атым аталған соң-ақ көкем киімін шешіп тастап, суға қойып кетіпті. Ені жарты шақырымдай келетін дариядан сең-сеңнің арасымен жүзіп барып арғы беттегі қайықты әкелген екен. Жағаға шыққанда тісі-тісіне тимей дірілдеп-қалшылдап өлетін болған соң, жолдастары өмірі аузына алмайтын арақтан ұрттағыпты, денесін де спиртпен ысқылаған... Содан қалған зардап па, көкемнің аңда-саңда жөтелетіні бар-тұғын.

Бертініректе өзім Іле-Балқаш бойын аралағанда әкемнің ел ішінде, жора-жолдастары арасында қаншалықты қадыры

болғанын көзіммен көріп, жүрегіммен сездім. Көкем қолы ашық, жомарт, өзім деген жігітке мінген атын түсіп беретін мәрт кісі екен. Тірі қалғаннан Байсын құрдасы елуінші жылдары жылқы бағады екен. Мен барғанда бір малын шалып, көдүйлідей той жасады. “Тұлпардан қалған тұяқ” деп, мені жеке құрметтеп, тай мінгізіп, “жалғыз баланы жетімсіретпей ел ішіне әкелген” шешеме де сый-сияпат көрсетті. Жақын маңайдағы малшылар жиналып өздерінше сауық құрды. Он-он бес ат бәйгеге қосылып, соңы көкпарға айналды. Елуінші жылдардағы елдің тұрмыс-жайы белгілі, бірге туғаным да емес, жай үзеңгі жолдасының баласын көргеніне той жасаған ауыл адамдарынан айналмайсың ба? “Жақсы өке жаман балаға қырық жыл азық” деген сөз бар. “Әкең өлсе де әкенің, көзін көрген өлмесін” деп те айтады. Сол жылы он жетіге аяқ басқан едім, өке қадірін, өке қасиетін анық сезгендей болдым. Ойлап отырсам, қазір де көңілім босайды. Сол адамдарға мен не жақсылық көрсеттім? “Сыйға – сый, сыраға – бал” дегендей, сөз адамгершіліктің, кісіліктің қарымын қалай қайтарамыз?.. Қазірде көкемнің үзеңгі жолдастары мүлде сиреп қалды, көзі тірісінде істемеген жақсылықтың топырақ жамылғанда қандай жакеті бар? Иә... бар жақсылық кейінгі ұрпақтарына бұйырсын!

Балам, сенің есінде болатын тағы бір жағдай бар. Айы-күні жақындағанда шешенді ауылға апарып тастағанмын... Бала – Топардағы ауруханада туыпты. Сол күні мен самолетпен ұшып жеттім. “Қонысбайдан ұрпақ таралды!” деп, бірнеше күннен кейін немере туысы Шатырбай, үзеңгі жолдасы Тұрарбек ат шаптырып той жасады... Ел адамдарының осындай ер мінезі мен жайсаң істері есіме түскен сайын кеудемді шаттық кернеп, жүрегім атша тулайды. Осынау ағалардың дариядай тасыған көңілі, риясыз істері мәңгі үлгі аларлық... Бұл күнде марқұм болған Байсын, Тұрарбек, Шатырбайлардан тараған ұрпаққа бас-көз, ақылшы аға болуға жарай алам ба, жоқ па?..

Қалай болғанда да, балам, сен елден қол үзбе. Қалада тұрады екем деп, қаранды көрсетпегенің сүйекке таңба болады. Біздің ауыл Алматыдан бес жүз шақырым шалғайда, былайғы жұрт “Қамау” деп атайтын қиян түпкірде. “Қамау” дейтін себебі Іле дариясынан Аралтөбе тұсында бөлініп шығатын Ақсерке, Жиделі өзендері Балқашқа бөлек құяды. Теріскейі – Балқаш, күншығысы – Жиделі, оңтүстік батысы – Іле, сегізінші, тоғызінші ауылдар орналасқан жерлерді жеке арал десе де болғандай. Ондағы ел сырттағылармен өзен-сулар арқылы қайықпен, не атжалдап қатынасқан. Ата-бабаларымыз, сірә, бұл жерді малға, тіршілікке жайлы болған соң мекендесе керек. Себебі “Қамау” деп аталатын әлгі арал – қалың жиде, ну

камыс, сыңсыған жыңғыл, сексеуіл. Ұшқан құс, жүгірген аң түгел осында. Жабайы шошқа, қасқыр дейсің бе, қоян, түлкі, елік керек пе — бәрі табылады. Ертеде бұл жақта жолбарыс та көп екен, ең соңғысын соғыс басталар алдында ғана атып өлтіріпті. Ұзыны — жүз, көлденеңі — елу шақырымдай келетін бұл аралда жүз шақты шүнет көлдер бар, ерте көктемнен суық күзге дейін қаз, үйрек бір үзілмейді. Ал балық, қырғауыл дегенің жыртылып айрылғандай... Қазір соның біразы азайды, дегенен, балам, барсаң талай қызықты көрер едің. Ата-бабасының өсіп-өнген жерін білмей, қасиет-сырын жүрегімен сезбей тұрып елді, жерді сүйем дегендерге өз басым сеніңкіремеймін. Егер халықтың нағыз ұлы болам десең елді, жерді жиі арала.

* * *

Әкемді соңғы рет көргенім есімнен қалмайды. Апам Шоқпар станциясындағы ауруханада жатқан. Мезгіл күз айы. Үш күн ұдайы жел соғып, әлдеқайдан бауыры жер сызған қара бұлттарды жөңкілте айдап әкелді де жер-дүниені лай басты. Біз әжем екеуміз шығыстан келетін составты ертеңнен түс ауғанша күттік. Әжемнің қолындағы телеграммада поездың Шоқпардан қай күні өтетіні айтылған да, қай мезгілде, қай сағатта келетіні көрсетілмеген.

“Әже” деп отырғаным — апамның шешесі Райхан. Көкем соғыс басталысымен апам екеумізді темір жолға жақын отыратын осы кісінің қолына көшіріп әкелген-ді. Бір ай өткен соң, өзі де әскерге осы арадан аттанды. Әуелі Алматы жақта үш айдай әскери жаттығудан өтіп, енді батысқа, майданға бет алуы осы.

Кейбір составтар тоқтамай ағып өтіп жатыр. Әжемнің зар илеп тілейтіні — бір минутке болса да поездың аялдауы... Күн ұясына еңкейе бере, шығыс жақтағы тау жақпарларының арасынан шұбатылған қызыл вагондар көрінді. Сүйретіп келе жатқан “қара айғырдың” ысқыра айқайлауына қарағанда “Тоқтамаймын! Жол беріңдер” деп қорқытатындай. Әжем: “Иә, жасаған, жар бола гөр!” — деп қайта-қайта құлшылық етіп тұр. Сол кезде батыс жақтан да паровоздың айдаланы жаңғырта айқайлағаны естілді. Әжемнің қуанғанынан көз жасы ыршып кетті: қарсы келе жатқан поездар станцияға тоқтамай өтпейді! Бес жастағы мені иығына көтеріп шағын перронның я басына, я аяғына жүгірерін білмей сасқалақтап жүр. “Күдай бергенде” шығыстан келе жатқан поезд станцияға бұрын жетіп, бергі жолға тоқтады. Қызыл вагондардың сырмалы есіктері сарт-сұрт ашылып, әскери киімді адамдар бір-бір топатайын көтеріп су атқылаған жалғыз құбырдың

айналасына бал арасындай үймелеп кетті. Көп солдаттың арасында адасып қалған әжем мені иығына салып көтеріп, “Қонысбай! Қонысбай!” — деп, айғай салып жүгіріп жүр. Оның дауысына құлақ түрген ешкім жоқ, қара терге түсіп ана вагонға бір, мына вагонға бір барады. Сол кезде ұзын составтың арт жағынан жүгіріп келе жатқан көкемді мен бұрын көрдім. “Көке! Көке!”, — деп, айғайлап жылап жібергенімде, әжем де көзінен жасы парлап үні шықпай қалды. Әжемнің иығынан секіріп түсіп, көкеме қарсы тұра ұмтылдым. Көкем жерден мені қаңбақ құрлы көрмей көтеріп алып кеудесіне мінгізді де, құшырлана кеп сүйе! Көзінен ыршып түскен жас бетіме, мойныма тамғаны естен кете ме! Мен де мойнынан тас құшақтап алыппын, айрылар емеспін. Сол кезде қоңырау соғылып, солдаттар қоғадай жапырылып вагондарына мініп жатты. Қайын енесінің қасында тұрғаны сонда ғана есіне түскендей көкем мені бір қолына алып, бір қолымен әжемді құшақтады... “Хош, ата! Темірімді бауырыңнан шығарма!” деген сөзі құлағымда қалыпты. Поезд жүрісін жылдамдатып, соңғы вагонның құйрығы көрінгенде көкем тағы бір құшырлана сүйіп әжемнің қолына ұстатты да, ұзап кеткен составты қуа жөнелді. Көкемнің шпалдарды аттап-бұттап жүргені сонда маған құстың ұшқанындай болып елестеді. Әп-сәтте ол составты қуып жеткенде, соңғы вагонда тұрған солдаттар қолдарын созып жабыла көтеріп әкетті. Қан майданда да солдаттар осылайша бірін-бірі сүйеп, қолдап, көтеріп әкететіндей көрінді.

Әжем екеуіміз жылап-еңіреп перронға кеп тұрдық. Поезд айналма жолға бұрылғанға дейін көкемнің қол бұлғап бара жатқаны осы күнге дейін көз алдымда.

Әжем сонда ғана қолындағы көкем берген түйіншекке көңіл аударды: ішіндегілер көйлек-көншек, ойыншық, мөмпәси екен. “Өзі таршылықта жүріп біздің қамымызды ойлаған жарығым-ай!” — деп, әжем тағы да көзіне жас алып, алыста бұлдырап бара жатқан қызыл составтың соңына ұзақ қарады. Өз кіндігінен өле-өле бірде-бір ұл бала қалмаған кейуананың жарығы шынында да көкем еді...

Шешем ауруханадан шыққан соң колхоз жұмысына араласты да, көп ұзамай бастықтың мал шаруашылығы жөніндегі орынбасары болып сайланды. Енді ол қысы-жазы үй қарасын көруді азайтты, көбінесе қырда, малды ауылдарда жүреді. Оқта-текте бір соғып, қант-шай, құрт-май әкеп тастағаны болмаса, үйге сирек түнейді. Әйтеуір, бізді аш қылған жоқ.

...Мен келер жылы алты жасымда мектепке бардым. Біз отырған “Темірқазық” колхозы — “Қарауылтөбе”, “Талапкер”,

“Ботабаурым” колхоздарының ауыл совет орталығы болатын. Соғыс алдында ғана дөң басынан ақ шатырлы мектеп үйі салыныпты. Мектепке барған балалардың ең кішісі де, әлжуазы да мен. Төрт жасымда өмірімді қиып кете жаздаған қызылша ауруының зардабынан шидей болып қатып қалсам керек.

Көктем туа қозы жаямыз. Астық орылып біткенде, атқа жарамды балаларды қырманға әкеліп дөңбек тас айдатады. Ауыл ұсталары таудың көк тасынан ойып, қырлаған дөңбек жегілген ат үстінде бидай шөмелені айналып ертеңнен кешке дейін жүруден артық азап бар ма екен?! Бір сарынмен, бір ізбен айнала берген соң басың зеңіп, есің ауып құлай жаздайсың, әрі-беріден соң ұйқың келеді. Қалғи бастасаң-ақ қырманшы тырманың сабымен түртіп қалады. Қалғып отырып аттан құлап дөңбек тастың астында қала жаздаған күндер де болды.

Қорлықтың көкесін ат суарғанда көремін. Ауыздығын алуын алсам да, қайта сала алмай әуремін. Қыршаңқы неме мені баласына ма, басын кегжендетіп, кейде тіпті жүгенді қағып тастайды. Бұған ересек балалар күліп мені мазақтайды.

Астық бастырылып болған соң, жаппай масақ теруге шығамыз. Қол орақтан қалған аңыздағы бидай сабақтарын теру де қиямет. Шыжыған ыстықта белің бүгіліп, таңдайың кеуіп, күнге қақталу да оңай емес-ау.

Енді ойлап отырсам, сонау бала кездегі маңдайдан аққан ащы тер, бір үзім нанның қадірі өмір бойы сабақ болған екен. Жасында көрген қиыншылығың қас қағымдай уақытта өте шығады, оның есесіне денең ширап, күн мен желге пісіп өсесің. Ауыл балаларының мығым, төзімді келетіні де сол жастайынан ауыр еңбектің дәмін татқандықтан болу керек. Ал сен стадионнан басқа жердегі дене қимылын көрген жоқсың.

“Темірқазық” тұрған жердің теріскейі Шу-Іле тауларының қатпар-қатпар сілемі де, түстігі Қырғыз Алатауына дейін созылып жатқан Үлкен, Кіші, Бала Жайсаңдарға ұласады. Осынау жазық қыр далаға халық ертеден бидай, арпа егеді екен. Бізге жақын Шоқпар асуының ар жағы Аңрақай, Қордай тауларына тіреліп, ортада Отар жазығымен жалғасып кетеді.

“Темірқазық” тұрған жер Ақтам деп те аталады. Оның себебі, 1928-жылы Турксіб тартылғанда Шоқпар асуына соқпай айналып өту үшін, темір жол осы арамен жүргізілмек екен. Сонда жоғары жақтағы таулардан бас алатын жіңішке өзеннің бойына ылғи қарағайдан барақ салынып, жұмысшылар оны әктеп қойса керек. Көшпелі қазақтар бұл мекенді “Ақтам” деп сондықтан атаған. Кейін Шоқпар асуы дәрімен қопарылып,

ирек-ирек темір жол түскенде бұл ара жаңа ұйымдасқан колхоз орталығы болып қалған. “Осы ара бізге біржола темір қазық болсын, енді ешқайда көшпейміз”, — деп Ақтамның атын өзгерткен. Қазақтар балшық езіп, саман кірпіштен там көтергенде Ақтамның қарағайлары төбе жабуға жараған.

Сол Ақтамның жанынан ағатын тау өзені жіңішке болғанмен, аты дардай еді. Ертеде оны Алтай деген бай жайласа керек, өзен аты да солай аталыпты. Ақтамнан сәл төменіректе биік дөңнің басында Алтай байдың күмбезі тұр — қозы, лақ жайған балалардың баспанасы да, ойнайтын үйшігі де сол. Үлкендер “аруақ атады” деп қанша қорқытса да, айдалада тұрған жалғыз күмбезден ешқайсымыз үрейленбейміз. Киіз үй құсатып күйген кірпіштен өрген күмбездің іші кең, таза... Сол күмбездің етегінде айналасы ат шаптырымдай жазық бар. Сол жерге біздің ауыл бау-бақша егетін.

Қар еріп, күн жылынысымен-ақ әжем кетпен, күрегін арқалап, торсыққа айран-шалабын толтырып, күрт-май, ірімшік, шай алып бақша айдайтын жерге баратын да, қос тігіп жататын. Сабақтан қолым босағанда мен де әжемнің қасында боламын. Әжем таң қараңғысынан тұрып, күн батқанша бақша ішінен шықпайды. Күрекпен қопсытылған жерге отырғызбайтыны жоқ: қауын, қарбыз, асқабақ, жүгері, қияр, помидор, темекіге дейін егеді. Біздің үйде темекі тартатын бірде бір адам жоқ болса да, әжем майданға кеткен бауырлары мен қайындары үшін көк темекінің жапырағын жеке дорбаға салып сақтаушы еді. Ол темекінің қысы-жазы қызығын көретін мен — ересек балалардың асығына айырбас жасаймын. Көп ұзамай олар берген асығын қайыра ұтып алады, тағы да әжемнің қорада ілулі тұрған қап-дорбасына қол саламын. Аттың қиың кептіріп, үгітіп көк темекіге қосып тартатын сомадай балалардың алдында әжептеуір беделім бар.

Жалпы мен үйдегіні түзге тасуға әуес едім. Бір күні қаптағы қуырған жүгеріні екі қалтама толтырып алып өзен жағасына қарай зығып бара жатсам, маңайдағы тауық атаулы соңымнан ілесіп күлкіге ұшырадым. Себебі асық та, тас та, темекі де салатын жанқалтамның түбі тесіліп қалғанын білмеппін ғой!

Асықтан жалықсақ ләңгі тебеміз. Біздің қой, ешкі қамайтын қорамыз кеңдеу, әсіресе, қар қалында жиналатын жеріміз сол. Әжем “ақыр табандарыңды жер теуіп тоздырады екенсіңдер, олан да қораның көңін таптаңдар” деп күллі баланың жиналуына рұқсат беретін.

Бұл — бізге де ынғайлы, ләңгі тепкенімізді мұғалімдер көрсе ұрсады немесе ләңгімізді тартып алып қояды.

Ауыл балаларының тағы бір қызық ойыны бар, ол — жаяу көкпар. Ешкінің түбігі мен қылшығын арластырып өрген,

екі ұшы түйілген, ұзындығы үш-төрт баланың ғана қолы сиятындай “көкпарды” ортаға көмеміз. Өзенге тұмсығын тірей құлаған шағын ғана бөлек тау біздің ауылды екіге бөліп тұратын. Қызыл тұмсықтың жоғарғы жағы – “қыр ауыл” да, төменгі жағы – “ой ауыл”. Екі ортада аумақты сай бар. Біздің ойынға жиналатын жеріміз де сол ара. Жаяу көкпардың өз “додасы”, өз “салмасы” бар. Қолдарымыз қызарып қанағанша тартысамыз. Қолының қаруы бар иықты балалар додаға түсіп тартысады да, әлі жеткені алып шығып даяр тұрған ұшқыр балаға ұстата қояды. Бірақ оны да аңдып тұрғандар бар – қарға адым ұзатпай бас салады. Дода қайта басталады... Бесінде басталған ойын түн қараңғысында бір-ақ тарқаушы еді. Онда да шешелеріміз дауыстап, атымызды атап шақырған соң ғана арса-арса болып үйді-үйімізге қайтамыз...

Бесіншіге өтерде бізге төңіректегі майда колхоздардың төртіншіні бітірген балалары келіп қосылды. Тура біздің үйдің жанындағы отардағы малға көшкен бір кісінің үйін кеңейтіп, жөндеп, ақтап келген балаларға интернат ашты. “Бөтен балалардың” ортамызға келіп қонуы – сүттей ұйыған татулығымызды бұзуға айналды.

Сырттан келген оншақты баланың ішінде Жорабек, Жайлаубек деген екі бала бірден көзге шалынды. Алдыңғысы көп ұзамай “келімсектердің” атаманы болып алды да, соңғысы соның “шабарманы” атанды. Интернаттағылар сол екеуінің аузына қарайды. Үйім жақын болған соң, мен де біраз күн “келімсектер лагерінің” ішінде жүріп көрдім. Жорабек тығыршықтай семіз, төртбақ және тамаққа тоймайтын жалмауыз екен. Шел қаптаған көзін алайта қарағанда жерге кіріп кете жаздайсың. Айтқан сөзі дереу іске аспаса шапалақпен салып жібереді де, қарап отырады. Мәмлеге келу, түсінік алу деген атымен жоқ. Қайдан тапқанын кім білсін, оның жасырып ұстайтын екі жүзді қанжары бар, бар баланың зәр-иманын ұшыратын сол.

Бұл ауылда бой жағынан да, дене бітімі жағынан да Жорабекке жуық келетін бала жоқ. Төбелесе кетсе тура мұрын қанататын Қайып та, күрескенін алып ұратын Берікбай да, жарысқанда алдына жан салмайтын Әбдігүл да әзірше Жорабекке жуықтай алмай жүр. Сырттан келген балалардың саны бізден әлдеқайда аз болғанмен, Жорабектің арқасында пыстары басып барады.

Бір ғажабы, Жорабек мектепте тыныш. Сабақ үстінде ең артта отырады да бар баланың қимыл-әрекетін бақылайды. Көңіліне жақпағанның “көкесін” сабақтан кейін танытады....

Өзі кітап атаулының бетін ашпайды. Мұғалімнің аузынан не шықса да қағып алып, жадында сақтайды. Ауызша сабаққа

жүйрік-ақ, тек сүрінер жері – жазбаша. Не орысша, не қазақша сөйлемді қатесіз жаза алмайды. Есепті төрт амалға салып шығарудың орнына ойша қорықта салады. Мұғалімдер алғашқыда Жорабектің жазба жұмысқа олақтығын бетіне салық қылып біраз талқыға түсірмек болды да, қоя қойды. Күллі бала соның ашса алақанында, жұмса жұдырығында екенін сезген соң оған тиісудің пайдасы жоқ екеніне көздері жетіп, класта жалпы тәртіп орнату үшін Жорабекті “класком” етіп қойды.

Мектепте тыныш жүретін Жорабек былай шыққан соң-ақ құтырады. Ең алдымен оншақты балаға істелген тамақтың тәттісін өзі жейді. Балалар көжедегі бір-бір түйір етті Жорабектің табағына салады. Оның ішіндегі тіске жұмсағын ғана жеп тойған соң, Жорабек қалғанын өздеріне қайтарып береді. Көңілі орнында болса, Жорабек істі де әділ шешеді: ет түйірін ең алдымен әлсіз, арық балаларға үлестіреді.

Тамаққа тойып алған соң, ол төр алдына шалқасынан жатады да, өздері ауылдан ала келген кішкене қарағай домбыраны балаларға кезек-кезек тартқызады. Домбыра білмегендерді шекесінен шертіп мәтек алады. Бұлардың ішіндегі күйге шебері – Жайлаубек “шабарман”.

Біздің үйде әжемнің сүр еті мен құрт-майы барын білген соң-ақ Жорабек менің иығыма мініп алды. Мен мұнда, көбінесе, Жайлаубектің күйлерін тыңдауға келетінмін. Бір жолы интернатта жатқан балалардың қарны тоймай қалғанына жаным ашып, үйдегі кебежеде тұрған құрт-майдан әкелгенде Жорабек мәз болып: “Ей, мынауың қатқанский болды ғой! Тағы бар ма?” деп арқамнан қағып еді, аңқау басым: “Бар! Көп!” деппін ғой! Сол-ақ екен, Жорабек күнде сабақтан қайтысымен мені үйге жұмсайтын болды. Алғашқыда шошытпайын десе керек, құрт, май әкелмесең күй тартпаймыз деп, Жайлаубектің қолындағы домбыраны өзі алып қабырғаға сүйеп қойды.

Ешкімге әңгіме де айтқызыған жоқ, бәрі бедірейіп менің бетіме қарап қалыпты. Сүтке тиген мысықтай болып сүмірейіп үйге қайттым.

Кебежедегі құрт-май орта түсіп бара жатқан соң, әжемнен қорқып, интернаттағы балаларға баруды доғардым. Әжемнен қорқпаймын-ау, бұл ұрлығымды апам естісе сөз жоқ “құртады”. Көбінесе, жасқанатыным сол жағдай.

Бірақ Жорабектен қашып құтылу қайда, қанжарын көрсетіп қорқытатынды шығарды. Мен қауіпті көршіден бір жағынан шын қорқсам, екінші жағынан, күй тыңдағым келіп құрт, майды таси бердім.

Менің үйдегіні түзге тасып жүргенімді әжем біледі, бірақ “тәйт” деп қолымнан қаққан емес. Араны ашылған Жорабек үй төбесіндегі асқабақ, қарбыз, қауынғақ пен темекінің жапырағына да қол сала бастады. Мен енді олардан біржола күдер үздім.

Жорабектерден бөлініп Қайыптар тобына қосылып едім, олар бұрынғыдай емес қырын қарап қалыпты. Сірә, мені “шпион” деп ойласа керек. Жорабектер тобына тек күй үйрену үшін ғана барып жүргеніме тіпті сенгілері келмейді.

Тобынан сытылып шығып кеткеніме Жорабек те кіжініп жүр екен, бір күні кешқұрым ұстап алды да, шапалақпен салып-салып жіберді. Абырой болғанда, апам үйде жоқ еді, әжеме “тасқа сүрініп құлап қалдым” дей салдым. Бет-аузымның көгергені көпке дейін кетпей жүрді.

Қайыпты жасқандыратын жалғыз жағдай — Жорабектің қанжары. Ол кезде ауылда нан кесетін пышақтың өзі зәру еді. Менің “шпион” еместігімді, шын көңіліммен қайтып оралғанды сынау үшін, Қайып сол қанжарды қайткенде де қолға түсіруді мойныма жүктеді. Әрі-бері бұлталақтап көріп едім:

— Онда бізге қосылмайсың. Құрт-майынды көршілеріңе тасып жан баға бер! — деп, Қайып тік кетті. “Ұры” атану қаншама жексұрын іс болғанмен, амал жоқ, көнуге тура келді.

Жорабектің қанжарды басына жастап жататынын білемін. Бір күні өтірік ауырып мектепке бармай қалдым да, интернаттың сынық терезесінен түсіп қанжарды жымқырып әкеттім.

Жорабек сабақтан қайтысымен интернаттың астаң-кестеңін шығарады. Бар баланы қатар тізіп қойып тінту жүргізеді. Кейбіреуіне жұдырық көрсетеді, кейбіреуін қылғындырады, бірақ ештеңе өндіре алмайды. Ақыры күдік маған ауса керек, “Жорабек сені шақырып жатыр”, — деп, бір бала сыпсың етіп жетіп келді. Арыстанның аузына өз аяғыммен барып түскенше көшпен бірге көрейін деп, әлгі хабарды Қайыптардың тобына жеткізе қойдым. Талайдан бері пісуі жетіп жүрген екі жақтың жанжалы осы сәтте лап еткелі түр еді.

Айтқандай-ақ, шақыруына келмеген соң, Жорабек тобын ертіп менің ізімше екі ауылдың ортасындағы сайға сау етіп жетіп келді. Қайыптар да қамсыз емес-тұғын. Бар бала жиылып “келсең келге” бейімделіп тастүйін болып тұр.

Әуелі екі атаман Жорабек пен Қайып баяғының батырларынша жекпе-жекке шығатын болды. Әйтеуір, бір болмай тынбайтын осы айқасқа Қайыптың көптен дайындалып жүргенін білемін. Бірақ әрі бойшаң, әрі жуан Жорабекке оның әлі келмейтіні анық еді, алыса кеткенде астына түсіп қалды. Дегенмен, өжеттік жағы онда жеткілікті, астында жатса да өзінің үйреншікті әдісіне

басты: қолы сәл босағанда Жорабектің қоңқақ мұрнынан періп жіберді. Мұрны қанаған адам әдетте төбелесе алмайды, Жорабек ыңқ етіп аунап түсті. Қайып жеңілген Жорабекті май құйрықтан бір тепті де:

— Іздегенің осы ма? Мә! — деп, ортасынан қақ бөлінген қанжарды өзенге лақтырып жіберді. Кеше ғана айбынды көрінген екі жүзді болат су түбінде белі үзілген жыландай сұп-суық болып жатыр. Сынған қанжарды ешкім де батылы жетіп ала алмады. Жорабек қана мұрнынан аққан қан тыйылмаған соң суға еңкейді. Біз жеңген қораздай қоқиланып, ойынымызды жалғастыру үшін атқора жақтағы қалың маяға қарай кеттік. Өз жағдайымның түзелгеніне іштей масаттанып келемін. Енді, әрине, Жорабек маған қоқан-лоққы көрсете алмайды, қанауынан да құтылдым. Қайып тобына қайта қосылуым да елеулі оқиға. Бұрынғыдай емес, енді олар менің адалдығыма көздері жетіп, ішке тарта бастады...

Бұл, әшейін, балалық кезеңнен жай бір көрініс қана. Бала кезіндегі ерегіс, кижіну, шартпа-шұрт айқастан жүрегінде дақ қалмайды, қазір ұрсысып-төбелессең артынша ұмытып кетесің, түк болмағандай ойын қызығына берілесің. Мұндай оқиғалар сенің де басыңда болған, бір жақсы жерің — жылпап үйге келген емессің, біреудің үстінен шағым айтқаныңды да естігеміз жоқ. Бұл жағынан өзіме тартқаныңды сеземін де, іштей “тәуба” қыламын.

Бала кезде өз қатарыңнан, бірге ойнап жүрген құрбыларыңнан “жеген таяғың”, көрген жөбірің жүрекке жара салмайды, ең ауыры — өкеннің жоқтығы екен. Сен бұл жағдайды білмейсің, саған мұндай сезім мүлде жат. Осы күнге дейін ойлайтыным: Қайып сияқты балалардың құйттайынан өжет, батыл болып өскендігі — әкесінің бар болуы. Оның әкесі соғыс жылдарында сельсовет председателі, колхоз бастығы болып істеді, ауыл баласына бұдан артық қандай бақыт керек! Меніңше, біздің қатарымызда Қайыптан күші басым басқа балалар да бар еді, бірақ ешқайсы оған қарсы келе алмайтын, әйтеуір, бір пысы басып тұратын.

Апамның табыскерлігі, әжемнің еңбеккерлігі арқасында мен ішім-жемнен кемшілік көргем жоқ, көрген қорлығым тек әкемнің жоқтығынан деп білемін. Осы күні менің жасымдағылар: “біз балалық бал дәуренді бастан өткізе алмадық, көретін қызығымызды соғыс жалмады” деп жазып та, айтып та жүр. Бәрі рас, бірақ ол кезде біз мұны ойлаған жоқпыз, себебі оны ойлауға мұршамыз да келген жоқ, бар қызық өз қатарыңның ішінде жүру, қол босай қалса асыр салып ойнау деп білдік. Балабақша, парк, кино, цирк сияқты

қиял тербейтін, ой өрісінді кеңейтетін дүниелер бары үш ұйқтасақ ойымызға келген жоқ. Бар білетініміз – мектепте мұғалімдер үйрететін сабақ, үйге келгенде әжеміз айтатын ертегі-қиссалар. Менің әжем жасында мұсылманша оқыған, ерте зейінді, өлеңмен жазылған қиссаларды жатқа айтатын кісі еді. Өзі жанынан қиып өлең де шығаратын. Бәлкім, менің әдебиет жөніндегі ең алғашқы ұстазым да осы әжем болу керек.

Әжемнің маған деген мейірімділігі арқасында мен соғыс біткенше емін-еркін ойын қызығының жуан ортасында жүрдім. Таңның атысы, күннің батысы үй қарасын көрмейтінмін. Көктемде жауқазын, көренеі қазып қыр кезсек, жаз шыға итжуа, бүлдірген теріп, тау-тастың арасында жүргеніміз. Жалаң аяқ жар кешкенде қалыңдығы бір еліге жетекабыл күс табанымызды қияқ тас тілмейді, көрі шеңге болмаса анау-мынау ұсақ тікен ала алмайды. Небір қия жарларды, қайрақ тастарды қара жердей басамыз. Қыстың көзі қырауда болмаса жаз бойы аяққа түк ілмейміз. Ерте көктемде, кеш күзде қар ала-қанаттанып жатқанның өзінде үй-үйдің арасына жалаң-аяқ жүгіретінбіз.

Мен осылайша “қаңғырып” жүргенімде қорадағы азын-аулақ малдың күтімі, олардың қиын тазалау, үй сыпыру, отын тасу – әжемнің мойнында. Осынау кең маңдай, жар қабақ, көзінен кейде ерліктің ұшқыны атып тұратын, кейде мейірім төге қарайтын қара торы кісі жасы алпысқа таяса да қара жұмыстан бір қажыған емес. Ол кісінің бойындағы қайрат, қажыр арғы бабасы Бөлтірік батырдан ауысқан деп ауылдағылар айтып отыратын. Айтса айтқандай, ол кісі әйел болып үй қыдыру, өсек айту дегенді білмейтін, тек істің, шаруаның адамы еді.

Соғыс аяқталып, ел Жеңіс күнін мейрамдағаннан кейін-ақ менің “тайрандауым жетті. Біреудің әкесі, біреудің ағасы, біреудің жақын бауыры келіп жатқанда біздің үйге ешкім жиналып той да жасамады, өлең де айтпады. Осыған дейін тыным таппай ат үстінде жүрген апам әкемнің тірі еместігіне көзі жетті ме, үйден шықпай жер бауырлап жатып алды. Көп ұзамай орнына соғыстан жарақаттанып қайтқан ауыл азаматының біреуін тағайындапты деген хабар шалынды құлағым. Бұл жағдай апамды одан әрмен жүдетіп, екі жағы суалып, өңі боп-боз болып кетті. Мектепке завхоз етіп тағайындаған екен, оны апам місе тұтпады.

Біраз уақыт осылайша жүдеп-жадап жүрген апамның мінезінде күрт өзгеріс пайда болды. Жоқтан өзгеге ашуланып әжемді де, мені де “қуырып жеуге” шықты. Әсіресе, әжеме обал – ертеңнен, кешке дейін ұршық иіртеді, жүн сабатып,

боятады, өрмек тоқытып, текемет бастыртады. Төрт жыл колхоз бастығының орынбасары болып істегенде жүнді де аткөпір етіп жинаған екен. (Бұлардың бәрі түбі іске асатынын алдын ала болжаған-ау деймін). Әжем де ісмер адам. Ертеннен қара кешке дейін терме алаша тоқудан, оюлап қызыл ала текемет басудан бір жалықпайды. Соғыстан кейінгі екі жыл ішінде ол кісінің қолымен қызыл, жасыл, көк түстерге боялған жүн мен ақ, қара қойлардың жүнін араластырып көздің жауын алатын оюлы он текемет басылғанын білемін. Ал осы күнгі паластарыңды жолда қалдыратын терме алашаларының өзі қаншама! Олардың бәрі кейін менің оқуыма, “ел қатарына қосылуыма” жарады...

Зауал менің басыма да орнады. Бұрын көкем барында, әже бауырында жүргенде байқамайды екем, апам балаға аса қатал болып шықты. Тіпті ол кезде айналып-толғануды, бастан сипауды білмей ме деп қалдым. Титтей кінәң үшін қолына не түссе сонымен жіберіп ұрады. Бір рет тіпті суға салып сабағаны бар...

Ойын жайына қалды, ертелі-кеш апам неге жұмсаса соны істеймін, қос шелекпен қайнардан су тасу, бұзау суғару, қозы ағыту, қорадағы қойды өріске айдау, кезек келгенде оны бағу — бәрі менің мойнымда. Оны қойшы, бәрінен бұрын диірмен тарту азап болды. Апам қол диірменді тура жатарда немесе таң алдында тартады. Зілдей диірменге қолының әлі келмей ме, әлде жалғыз тартудан жалыға ма, міндетті түрде мен қолдасуым керек. Шаршағаның ештеңе емес-ау, бәрінен бұрын таң атпай төсектен тұратының жаман. Бала кездегі азанғы ұйқы қандай тәтті! Қалғи бастасам, апам сирағымнан көк шыбықпен салып қалады.

Шешемнің жалғыз балаға сонша неге қатал болғанын ол кезде, әрине, түсінгем жоқ. Кейін аңғарсам, мұның бәрі ашу-ызадан екен. Жасынан жоқшылық көрмей, еркін өскен ауқатты ауылдың қызы келешек өмірі осындай сүреңсіз болады деп ойламаса керек.

Әуелде мінезі, тұр-тұлғасы, өнері ұнап қалған Қонысбай бергін келе апам ойлағандай болып шықпаған. Айлықтан өзге табысы жоқ мұғалімнің жоқ-жұқана тірлігі оның ер көңілін қанағаттандырмаған. Ол ес білгелі өз үйінде күн ара қой сойылып, бір қонақ келіп, бір қонақ кетіп жататын. Ал Қонысбайдың керек десе баспанасы да жоқ, әркімнің босаған үйін паналдайды. Тек соғысқа аттанарында ғана мына бір екі бөлмелі тамның басын қарайтып кетті. Ал апамның арманы бұл емес еді, қатарының алды болып, жорға мініп, қыжым киіп, шәй орамал тартып, саусағына алтын сақина салып, құлағына күміс сырға тағып бұлғаңдап жүремін деп ойлаған.

Көкем соғысқа кеткенде апамның колхоз жұмысына құлшынып кірісіп кетуінде де мән бар екен. “Мен еркектен кеммін бе, байсыз да бір үйлі жанды жалғыз асыраймын” деген өркокіректік те жоқ емес. Шешем шынында тапқан табысымен өз үйін ғана емес, панасыз қалған ағайындарының бір ауыл жанын асырады десе де болғандай.

Күйеуінен күдері үзілген соң апам басқаша ойға беріліпті: қайтсе де мені оқытып, жетілдіру. Ол үшін мені “еркіме жібермей тіршіліктің қатал заңымен ширатып, тезге салу. “Жасында таяқты көп жеген бала, қара жү-мыс істеп піскен бала, есейгенде жинақы, “өжет болады” — апамның өзі білетін педагогикасы осы еді. Табиғатымнан мен жалқау екем, көкем де үй тіршілігіне көп қарамаса керек. “Атаң Сары ұйқыдан көз ашпайтын еді” дейді. Мен де соларға тартып көп ұйқтағанды жақсы көретінмін, ұйқыдан көз ашсам — есілдертім дала болып тұратын. Оның үстіне, әжемнің жұмсақ бауырында қара жұмысқа мойным жар бермейтін. Енді апамның қарауына көшкен соң, жайбарақаттық жайына қалды... Бәлкім, менің кейінірек жақсы оқып, тіршілікке де икем болғаным апамның сол қатты ұстауынан шығар. Әжемнің қарауында жүре берсем босбелбеу, болбыр болып өсер ме едім, кім біледі...

Апамның ендігі үміті де, қалған тіршілігі де маған байланысты екенін сездім. Анау боялып жатқан жүн-жіп, басылып, тоқұлып жатқан алаша-текемет — ертеңнің қамы. Ойдағы, қырдағы малды жинастырып, шетінен саттырып, пұлға айналдыруының да мәні бар: жүкті жеңілдетіп, күйеуінің еліне көшу. Бұл жақта оның аландайтын ешкімі жоқ, шешесі станциядағы кіші қызының қолына көшіп барады. Жалғыз баланы шеттетпей өз еліне алып барса, қай-қайсы болсын құшақ жая қарсы алатынын біледі. Күйеуім жоқ деп басқа біреудің етегінен ұстамай, шаңырақ шайқалтпай, елін іздеп келген жеңгесін соғыстан аман қайтқан қайындары бұрынғыдан гөрі жақсырақ қолпаштайтыны белгілі. Қонысбайдың, Өрісбай деген жалғыз інісі, немере-шөбере, тағы екі-үш ағайындары ауданға орналасып, “бір-бір столға ие болып” отырған көрінеді. Әсіресе, шофер болып жұмыс істейтін қайыны жалғыз інісіне неге қарайласпасын!

Апамның ойы осындай болғанын мен кейін түсіндім. Төрт жасымнан бірге өскен, тай-құлындай тебіскен жора-жолдастарды қиып кету қандай қиын болса да, қырық жетінші жылдың жазында Іле бойына — Бақанасқа жол жүруіме тура келді. Мектепке баратын уақыт жақындап қалған-ды. Мен Өрісбай ағаның үйіне барып оқи бермекпін, апам әбден жиын-терін болған соң артымнан көшіп келмек.

Мен кәдімгі жолаушыдай ауыр чемоданды мықшия көтеріп поезга мініп жатқанда әжем көзіне жас алып: “Тәуба! Тәуба!” деп қойды. Бұл — менің азамат санатына қосылып, тұңғыш рет ұзақ жолға жалғыз шыққанымға қуанғаны.

Ташкент — Новосибирск поезымен он шақты сағат жол жүріп Іле станциясына келдім. Абырой болғанда, түнде мінген поезд Ілеге күндіз жетеді екен. Кездейсоқ, ұры-қарыдан қорқып жалғыз чемоданды жамбасыма басып жатып, түні бойы қалғып-мүлігіп отырдым.

Апам айтқан: “Іле көпірінің аузында базар бар, соған жетсен Бақанасқа қарай машина ағылып жатады”, — деп. Чемоданды жаяу жүріп көтере алмайтын болған соң, кездескен есек арба жалдауға тура келді. Арбакеш жас мөлшеріме, бойыма қарап басын шайқады, “бұл не қылған жолаушы?” — деп іштей таңырқағаны көрініп тұр.

Бүгін күң демалыс, базар басы ығы-жығы ел. Шеттеу жерге чемоданымды қойып, жуа сатып отырған орыс кемпіріне табыстадым да, машина іздеуге кеттім. Әр шофермен сөйлесемін, баласына ма, біреуі ден қойып тыңдамайды. Қара шұбар бір кісі иығыма батпандай қолын салып тұрып:

— Сен Өрісбайдың інісі емессің бе? — деп сұрады. Қуанып кеттім.

— Иә.

— Ағаң сені маған табыстаған. Өзі төменгі ауылдарға кетті. Машинам өне тұр, бар да Кузовқа отыр. Кабинада орын жоқ.

Маған бәрібір, ескі танысым кездескендей қуанышым қойныма сыймай әлгі кісі нұсқаған машинаның жанына ауыр чемоданыңды сүйретіп әкелдім. Чемоданды үстіне қалай шығарарымды білмей алақтап тұр едім, әлгі кісі келді де, жерден тулақтай көтеріп жоғарыға атып жіберді. Дөңгелекке бұтым жетпей мықшындай бастап едім, өзімді де қолтығымнан көтеріп ытқыға салды. Топ етіп сексеуіл қиқымының үстіне түстім.

Апам: “Бақанас Іле көпірінен қол созым жерде” деп еді, әшейін мені алдын ала шошытпайын дегені екен. Көпірден қарға адым ұзай бере шоқалақ жолсызға түстік. Қарабұжыр шофер ой-шұқырға карамай айдай береді екен. Мен құйын үйірген қаңбақтай кузовтың ана қабырғасына бір, мына қабырғасына бір соғылып, әбден естен тандым. Оның үстіне мұндай сұрапыл шаңды көрген емен, желмен ұйтқыған сары топырақ құлақ, мұрын, ауыз дегендерді бітегенде нағыз дозак сол болды. Ол аздай, Сасық деген жерден әрі асқанда машина дөңгелегі құмға тығылып таң атқанша тұрдык. Түнде құм іші сонша суық болар ма, егер шофер кабинадағы балалы әйел

үшін сексеуіл сындырып от жақпағанда үсіп өлетін едім. Таң ата қарсы келе жатқан машина сүйреп, “құм тұтқынынан” зорға босадық. Мұндай сусыма сары құмды көргенім осы!

Таң атып, күн ұлы сәскеге тақағанда ел шеті де көрінді-ау. Бақанас дегенің үлкен қала ма десем, Ақтамнан аз-ақ үлкен село екен. Аудан орталығы деген аты болмаса, шатырлы үйлер ілуде біреу, тоқал тамдар біріне-бірі жалғас, құлап калардай біріне-бірі сүйеніп тұр. Көшелерінде тал-терек дегенің атымен жоқ.

Ағаның үйі шет көшеде екен. Шағын ғана тоқал тамның есігін жүрексіне аштым. Терезелерді қараңғылап қойған екен, әуелде көзіме ешкім шалынбады. Иесіз үйге кіруді ерсі көріп, не ілгері басарымды, не кейін кетерімді білмей тұрғанымда түпкі бөлмеден үй сыпырған қара торы әйел шықты. “Сен кімсің?” дегендей үлкен көздерімен бетіме ажырая қарады. Сырт кейпім көрден шыққандай болып тұрғанымнан шошып қалса керек.

— Мен Темірмін, — дедім сасқалақтап.

— Темір болсаң кайтейін? Ә-ә... сен екенсің ғой! Төрге шық... Жоқ, әуелі жуынып кел. Тұу, түрінді-ай! Үсті басыңның шаңын қак. Сосын әнеу жерде сабын тұр, жақсылап жуын. Кім екен десем, қайным екен ғой... — деп, жеңгем бір сөзі бір сөзіне қабыспай шаруасын істей берді. Ағам Өрісбай әскерден келген соң үйленді деп естігенбіз, жеңгеміздің мені танымауы занды да еді. Бірақ ө дегеннен-ақ алайған көзінен шошынып қалдым.

Әлгінде машинадан түсісімен сырт киімдерімді бір-бір сілкіп алғанмын, бірақ шаңы құрғыр әбден баттасып қалса керек, қаққан сайын бұрқылдап шыға береді. Айнаға қарасам, түрім, шынында да, әлем-тапырақ екен. Әуелі жуынып-шайынып алмай, осы түріммен бейтаныс жеңгеме қалай көріндім деп қысыла бастадым.

Оқу басталар алдында апам хат жазыпты: “Биыл мен көше алатын емеспін, алдағы жазға дейін шыда, аға-жеңгеннің қолында оқи тұр, маған алаңдама”, — дейді. Ал керек болса! Кісі есігінде жүру дегенді өңі түгіл, түсінде көрмеген мен үшін бұл үлкен сын еді.

Өрісбай аға әскери адамша тік жүретін, бойшаң, қыр мұрын ақсары кісі. Бірден мені бауырына тартып, басымнан сипап жылы мейір көрсетті. Аудандық тұтынушылар қоғамында шофер болып істейтін ағаның үйде болуынан түзде жүруі көп. Анда-санда бір келіп түнегені болмаса, мен ол кісіні сирек көретін болдым. Бұл үйдегі жеке-дара “қожайыным” Салиха жеңгем. Жеңгемнің босанғанына үш-ақ ай болған екен, кішкене нәрестенің бар тауқыметі, менің мойнымда. Тамағы

жарымай ма, әлде өзі де жылауық па, жағы бір тынбайды, көтермесең өмірі бір жұбанбайды. Сабақтан келген бойда заржақ баланы көтеріп селкілдеймін де жүремін. Ол ұйқтағанда, көршінің қорасындағы құдықтан қос шелекпен су тасимын. Ақтамда қайнардан іліп алып қайқандап кете беруші едім, ал мына арада шыңырау құдықтан су тарту да құлайдың бір пәлесі екен.

Қосымша міндетім — сексеуіл жару. Бақанастың Ақдала жақ сырты сыңсыған сексеуіл, қалаға күні-түні тасыса да бір таусылмайды. Өрісбай аға өз машинасымен елу-алпыс шақырым жерден айына бір қатынап сексеуілді үйіп тастайды, ал оны бұтарлап жару — менің міндетім. Көрі сексеуіл ештеңе емес-ау, жігер деп аталатын жас сексеуілді жару қиын-ақ. Көк мұздай сірескен “жігерге” балтаның тісі өтпей шың-шың етіп шекенді шағады. Оның үстіне, менде қай бір күш бар дейсің, екі-үш сағат мықшындап бір күндік отын даяр болғанша жан терім шығады.

Ақтамдағы жора-жолдастарымды, әжемді ойлап кейде оңашада жылап та аламын. Өз шешем қандай қатал болса да “ішінен шыққан шұбар жыланмың” ғой, сыртқа шығармаса да жүрегімен жақсы көретінін сезетінімін. Қанша ұрып-соққанмен өз шешенің қолы жұмсақ тие ме деймін...

Салиха жеңгем ұрмайды, ұрыспайды, үлкен ала көзімен ата қарағанда, жерге кіріп кете жаздаймын. Үні де дүмді: “Бар! Әкел!” деп жай айтқанының өзі мірдің оғындай тиеді.

Жеңгем “демалысы аяқталып”, буфетшілік жұмысына қайта кірісті. Құлағым тыныш болғанмен, осы үйдің ұлы да, қызы да мен. Отымен кіріп, күлімен шығамын. Танертең төсек жинау, үй ішін сыпырып тазалау, су әкелу, отын жару, балаға тамақ беру — менің мойнымда. Кейде бала — қанша жыласа да қолыма алмай қоямын. Ішегі қатқанша зарлап, ақыры шаршайтын болу керек, жағы тынады. Сол кезде емізгікпен сүт берем де ұйқатып тастаймын. Аздап тыныс алып, кітап бетін ашатын кезім осы. Бірақ аз уақытта бәрін оқып, жаттап, жазып үлгеру қайда — көп ұзамай бала қайта оянады, басыма түскен бейнет қайта басталады.

Біз түстен кейін оқимыз, сол кезде баланы көрші үйдегі кемпірге табыстаймын да, домаланып жақын жердегі мектепке жүгіремін... Сабақтан кейін ойнау жоқ — жеңгем қай күні, қай сағатта мектептен босайтынымды жатқа біледі.

Азаптың көкесі қыс түскенде басталды. Жаздағы құрғақшылықтың салдарынан елу бірінші жылдың қысында карточкаға қарап қалдық. Селода бір-ақ наубайхана бар, қара нанды түнімен пісіріп, танертең ләпкеге шығарады. Күллі село аузын